

บทที่ 2 ประชาธิปไตย

ระบอบประชาธิปไตย (Democracy) ได้ถือกำเนิดทั้งในยุโรปและเอเชียตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยในเอเชียสมัยพุทธกาล ได้มีการกล่าวถึงการประชุมของกษัตริย์ลิจฉวี ซึ่งเป็นการประชุมของชนชั้นปกครองในการพิจารณาข้อราชการต่าง ๆ ในอินเดียโบราณ หรือ แม้แต่ในปัจจุบันก็ใช้วิธีการปกครองแบบนี้ โดยคนเฒ่าคนแก่ของหมู่บ้านตั้งแต่ 5 คนขึ้นไป มาร่วมกันตัดสินใจปัญหาที่เรียกว่า “ปัญจญาติ” หรือในไทยสมัย พระร่วงเจ้าสุโขทัยก็มีการออกว่าราชการท่ามกลางลูกเข่าลูกขุนผู้ช่วยใช้วิธีการที่เรียกว่า “ราชประชาสมาสัย” เป็นต้น

ในกรีกโบราณราว 2500 ปี เริ่มใช้คำว่า Demokratia ซึ่งมีรากศัพท์มาจาก demos (ประชาชน) และ cratos (การปกครอง) หรือในภาษาอังกฤษใช้เป็น Democracy ซึ่งหมายถึง “ประชาธิปไตย” นั่นเอง

การปกครองแบบประชาธิปไตยในนครเอเธนส์ของกรีกโบราณ ซึ่งยังมีจำนวนประชากรไม่มาก สามารถเข้าร่วมประชุมออกเสียงและบริหารเองได้ถือเป็นประชาธิปไตยโดยตรง (Direct Democracy) อันเป็นการปกครองที่ดีที่สุด (แม้ในความเป็นจริงมิใช่ประชาชนทุกคนที่มีสิทธิในการออกเสียง หากแต่ต้องเป็นผู้ชายที่เป็นพลเมืองเสรีชนจำนวนน้อยภายในนครรัฐเท่านั้น พ่อค้า ชาวต่างด้าว, สตรี, ทาสจำนวนมากไม่มีสิทธิ) นักปรัชญาคนสำคัญในสมัยนั้น คือ อริสโตเติลซึ่งถือได้ว่าเป็นบิดาวิชาการปกครองเปรียบเทียบ โดยรวบรวมข้อมูลการปกครองของประเทศต่างๆ 158 ประเทศ โดยใช้เกณฑ์ในการจัดแบ่ง คือ จำนวนผู้ปกครอง และจุดมุ่งหมายในการปกครอง ออกได้เป็นดังนี้

จำนวนผู้ปกครอง	จุดมุ่งหมายในการปกครอง	
	ประชาชนส่วนรวม	ส่วนตนหรือพวกพ้อง
คนเดียว	ราชาธิปไตย (Monarchy)	ทรราช (Tyranny)
คนละบุคคล	อภิชนาธิปไตย (aristocracy)	กณาธิปไตย (Oligarchy)
ประชาชน	รัฐธรรมนูญหรือ โพลิตี (Polity)	ประชาธิปไตย (Democracy)

รูปแบบการปกครองทั้ง 6 แบบนี้ สามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ การปกครองที่ดีเห็นแก่คนส่วนใหญ่โดยรวม ได้แก่ ราชาธิปไตย, อภิชนาธิปไตย และรัฐธรรมนูญ ซึ่งแม้อริสโตเติลจะเห็นว่าระบบที่ดีที่สุด ควรเป็นการปกครองโดยกษัตริย์ที่มีความสามารถเป็นราชาปราชญ์ ซึ่งถือเอาประโยชน์ของคนส่วนรวมเป็นหลัก แต่จะหากษัตริย์ที่ดีขงนั้นได้ยาก ดังนั้น รูปแบบรัฐธรรมนูญซึ่งปกครองโดยคนส่วนใหญ่ น่าจะเป็นรูปแบบที่ปฏิบัติได้จริงมากกว่า ส่วนรูปแบบการปกครองที่เสื่อมทราม ได้แก่ ทหาราช, คณาธิปไตย และประชาธิปไตย ซึ่งในความเห็นของอริสโตเติล ถือว่าเป็นการปกครองของคนจนซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศ จะเห็นแก่ผลประโยชน์ของคนจนด้วยกันเป็นหลัก ย่อมไม่เกิดความเป็นธรรมในสังคมขึ้นได้ รวมทั้งคนจนมักมีความรู้ น้อย ถูกชักจูงได้ง่าย เสี่ยงของคนจนจึงอาจไม่ใช่เสียงความต้องการที่แท้จริงของคนในสังคมก็ได้

ระบอบประชาธิปไตยโดยตรงแบบกรีกโบราณ ปัจจุบันยังอาจพบได้บ้างในชุมชนเล็ก ๆ เช่น การประชุมของชาวเมืองย่านนิวยอร์กแลนด์ของอเมริกา, การประชุมปัญญะวุฒิตินอินเดีย และการประชุมลูกบ้านในหมู่บ้านของไทยบางแห่ง

ปัจจุบันประชากรของโลกได้เพิ่มมากขึ้น ประชาธิปไตยโดยตรงไม่สามารถ กระทำได้อีกต่อไป จำเป็นต้องเลือกตัวแทนเข้าไปใช้สิทธิแทนตน โดยถือว่าเจตจำนงของตัวแทนคือความต้องการของประชาชน แต่ทั้งนี้อำนาจอธิปไตยก็ยังคงอยู่กับประชาชน โดยยังสามารถยับยั้งกฎหมาย หรือ นโยบาย (Veto) เสนอแนะร่างกฎหมาย (Initiative) แสดงประชามติ (Referendum) รวมทั้งการถอดถอน (recall) และการทำประชามติ (Public - Hearing) ได้หากผู้ปกครองหรือรัฐบาลต้องการถามความคิดเห็นของประชาชนส่วนใหญ่ก่อนตัดสินใจดำเนินการในนโยบายสำคัญที่อาจก่อให้เกิดผลกระทบต่อประชาชนโดยรวม (ส่วนผลที่ออกมานั้นในประเทศไทย รัฐบาลจะดำเนินการตามความต้องการของประชาชนหรือไม่ก็ได้) ประชาธิปไตยโดยตัวแทน (Representative Democracy) นี้ บางครั้งอาจจะเรียกว่า ประชาธิปไตยโดยอ้อม (Indirect Democracy) ก็ได้

โดยรูปแบบการปกครองแบบประชาธิปไตยนี้ ในแต่ละประเทศซึ่งต่างก็ถือว่าเป็นประชาธิปไตยเหมือน ๆ กัน หากแต่ความเข้มข้น หรือ จะเป็นประชาธิปไตยโดยแท้จริงเพียงใดนั้นขึ้นอยู่กับองค์ประกอบที่สำคัญ ดังนี้คือ

1. ความเห็นที่สอดคล้องกัน (Consensus) ระหว่างประชาชนกับเป้าหมายของรัฐบาล ว่าสอดคล้องกันเพียงใด

2. การมีส่วนร่วม (Participation) ทางการเมืองของประชาชน
3. ช่องทางการแสดงความคิดเห็น (Access) ของประชาชน ว่ามีความเท่าเทียมกันหรือไม่ เปิดกว้างเพียงใด
4. การสนองความต้องการของประชาชน (Responsiveness) ได้แค่ไหนเพียงใด
5. การปกครองโดยเสียงข้างมาก (Majority rule) โดยรัฐบาลควรทำตามเสียงข้างมากในสังคม หากทำตามไม่ได้ก็ต้องให้เหตุผล
6. อำนาจอธิปไตยของรัฐสภา (Parliamentary Sovereignty) ในการร่างกฎหมาย บังคับใช้ ซึ่งควรมีองค์กรอื่นเข้ากำกับร่วมรับผิดชอบด้วย
7. รัฐบาลผ่านพรรคการเมือง (Party Government) โดยผู้ปกครองควรผ่านการเลือกตั้งจากประชาชน และเป็นสมาชิกของพรรคกฎหมายที่เข้มแข็งเพื่อให้รัฐบาลมีเสถียรภาพ ประชาธิปไตยก็จะไม่อ่อนแอ
8. พหุนิยม (Pluralism) หรือ กลุ่มหลากหลายในสังคม จะเป็นกระบวนการคานอำนาจซึ่งกันและกัน ไม่ให้เกิดการผูกขาด อำนาจยึดติดกับกลุ่มใด หรือผู้ใดโดยเบ็ดเสร็จเด็ดขาดเพียงกลุ่มเดียว
9. การกระจายอำนาจ (Federalism) ในส่วนต่างๆ ของขั้นตอนการบริหารไม่ให้มีการรวมศูนย์อำนาจอยู่เพียงจุดเดียว
10. หัวหน้าฝ่ายบริหาร (Presidentialism) ต้องเป็นผู้รับผิดชอบต่อประชาชนผู้มีสิทธิออกเสียงเลือกตั้ง ในการบริหารงานของรัฐบาล
11. การตรวจสอบและถ่วงดุลอำนาจ (Check and Balance) เพื่อป้องกันการผูกขาดอำนาจ โดยหลายองค์กรเข้ามีส่วนร่วม

เครื่องวัดความเป็นประชาธิปไตยทั้ง 9 ข้อนี้จะเป็นตัวชี้บ่งว่า ประเทศนั้นเป็นประชาธิปไตยหรือไม่เพียงใด (ในรูปแบบรัฐสภา, ประชาณาธิปไตย, แบบร่วมสมานพันธ์ หรือแบบบรรษัท)

ระบอบประชาธิปไตยนั้น นอกจากจะประกอบไปด้วยรูปแบบการปกครองที่เป็นประชาธิปไตยแล้ว ยังเกี่ยวข้องไปถึงอุดมการณ์ของสังคมตลอดจนวิถีชีวิตของประชาชนในประเทศนั้นๆ ด้วยว่าจะต้องเป็นประชาธิปไตยโดยแท้จริง จึงจะสามารถธรรโลงความเป็น

ประชาธิปไตยได้ตลอดรอดฝั่ง และยังมีผลประโยชน์ที่ได้ให้เป็นของประชาชนส่วนใหญ่ในแผ่นดิน ได้อย่างแท้จริง

1. รูปแบบการปกครองแบบประชาธิปไตย

การปกครองแบบประชาธิปไตยนั้น หมายถึง การปกครองที่อำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชน ไม่ว่าจะอยู่ในรูปแบบประชาธิปไตยแบบรัฐสภา (Parliamental Democracy) หรือรูปแบบประธานาธิบดี (Presidential Democracy) หรือ กึ่งรัฐสภากึ่งประธานาธิบดี (Semi - parliamentary Democracy) เป็นการปกครองโดยใช้กฎหมาย (Rule by Law) ดังนั้นประเทศที่ปกครองโดยระบอบประชาธิปไตย จึงจำเป็นต้องมี รัฐธรรมนูญ อันเป็นกฎหมายสูงสุดในการปกครองประเทศ (แต่ไม่จำเป็นที่ทุกประเทศที่มีรัฐธรรมนูญจะต้องเป็นประชาธิปไตยทั้งหมด ต้องดูว่าอำนาจอธิปไตยอยู่ในมือของประชาชนหรือไม่) องค์ปกครองสำคัญของรูปแบบการปกครองแบบประชาธิปไตย คือ รัฐบาล จำเป็นต้องเป็นรัฐบาลที่เป็นประชาธิปไตย ซึ่งอดีตประธานาธิบดีอับราฮัม ลินคอล์น แห่งสหรัฐอเมริกาได้ให้คำนิยามไว้ว่า เป็น “รัฐบาลที่เป็นของประชาชน โดยประชาชน และเพื่อประชาชน” อันมีความหมาย ดังนี้ คือ

- การเป็นประชาชน หมายถึง อำนาจในการปกครองเป็นของประชาชน (หรือประชาชนเป็นเจ้าของรัฐบาล มีส่วนร่วมในการกำหนดตัวผู้ปกครอง, การดำเนินงาน) หมายถึง การมีสิทธิมีเสียง ความรับผิดชอบ รวมตลอดถึงผลประโยชน์ทั้งหลายที่ประชาชนพึงมีพึงได้จากการดำเนินงานของรัฐบาล

- โดยประชาชน หมายถึง การบริหารงานของรัฐบาล ควรอยู่ในการดูแลของประชาชน และประชาชนทุกคนมีสิทธิเป็นผู้ปกครองได้ ถ้าได้รับการสนับสนุนจากประชาชนส่วนใหญ่ในสังคม หรือแม้ไม่สามารถเข้าร่วมบริหารได้ด้วยตนเองก็ต้องมีตัวแทน หน่วยงาน องค์กร ฯลฯ ที่ทำหน้าที่แทนให้บรรลุตามเจตนารมณ์ที่ได้ตั้งไว้ คือ เพื่อประชาชนโดยส่วนรวม

- เพื่อประชาชน หมายถึง ผลประโยชน์ของประเทศจะต้องตกเป็นของประชาชนโดยถ้วนทั่วทุกคนด้วยความเสมอภาคและเป็นธรรม มิใช่แค่คนส่วนใหญ่ หรือข้างมากในสังคม หรือบางกลุ่มบางพวกเท่านั้น

ซึ่งหลักการปกครองของประชาชน โดยประชาชน และเพื่อประชาชนนั้นสามารถใช้วัดว่ารัฐบาลที่ปกครองอยู่เป็นประชาธิปไตยหรือไม่นั้นต้องมีลักษณะสำคัญ 3 ประการ ดังนี้คือ

1. ต้องเป็นรัฐบาลที่ได้รับการเลือกตั้งจากประชาชน
2. การเลือกตั้งนั้นต้องเปิดโอกาสให้ประชาชนทุกคนมีสิทธิเสนอตัวเข้ารับเลือกตั้ง
3. รัฐบาลนั้นจะต้องมีวาระในการดำรงตำแหน่งไม่นานจนเกินไป (หากนานเกินไปจะกลายเป็นเผด็จการได้ในที่สุด)

การเลือกตั้ง เป็นองค์ประกอบที่สำคัญในการปกครองระบอบประชาธิปไตย เพราะเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนที่ต้องการเสนอตัวเข้ารับใช้ส่วนรวมได้สมัครเข้ารับการเลือก รวมทั้งประชาชนที่ไม่สามารถเข้าไปใช้สิทธิใช้เสียงในสภาสามารถเลือกตัวบุคคลเข้าไปใช้สิทธิ์แทนตนได้ ตามระบอบประชาธิปไตยโดยผู้แทนหรือโดยอ้อม นับเป็นการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนทั้งประเทศที่สามารถใช้ได้อย่างเสรีมีความเสมอภาคนั้นคือ 1 คนต่อ 1 เสียง มีการลงคะแนนแบบลับ (Secret Ballot) เพื่อป้องกันการใช้อำนาจข่มขู่ของผู้มีอิทธิพล ตลอดจนต้องอำนวยความสะดวกในการไปใช้สิทธิอย่างเต็มที่ รวมทั้งเปิดโอกาสให้ผู้ลงสมัครรับเลือกตั้งสามารถหาเสียงได้อย่างเสรีไม่ถูกกั้นกั๊ก แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่าประเทศที่มีการเลือกตั้งจะมีระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยเสมอไป เช่น ในบางประเทศ แม้เปิดโอกาสให้ประชาชนได้ไปใช้สิทธิเลือกตั้ง แต่ผู้สมัครทุกคนกลับเป็นคนของพรรคเดียวกันทั้งหมด เพราะมิเช่นนั้นจะไม่มีสิทธิ์ลงรับสมัครก็ถือเป็นการบังคับเลือก มิใช่การเลือกตั้งโดยเสรีภาพแนวทางประชาธิปไตยที่แท้จริง

การปกครองโดยเสียงข้างมาก จากความเชื่อว่า มนุษย์มีเหตุผลสามารถปกป้องคุ้มครองตนเองได้ เมื่อเข้ามาอยู่ร่วมกันในสังคม จึงควรเคารพในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ให้มีโอกาสในการกำหนดความเป็นอยู่ และสภาพสังคมที่อาศัยให้เป็นไปตามมติของคนส่วนใหญ่ในสังคม เพราะทุกคนย่อมมีความต้องการแตกต่างกันออกไป จึงต้องใช้มติของส่วนรวมเป็นหลักในการปกครอง โดยเคารพว่าทุกคนสามารถใช้วิจารณญาณตัดสินใจด้วยความเที่ยงธรรม และชอบด้วยเหตุผลสามารถเลือกตัวแทนเข้าไปใช้สิทธิ์แทนตนได้ในสภา

รัฐธรรมนูญ เป็นกฎหมายสูงสุดที่ใช้ในการปกครองประเทศ เพื่อกำหนดให้มีการจัดตั้งองค์กรทางการเมือง, มีบทบัญญัติ ให้หลักประกันสิทธิเสรีภาพของประชาชน ฯลฯ โดยรวมหมายถึงกฎหมายที่ใช้ในการดำเนินนโยบาย, ในการบริหารงาน ของผู้ปกครองประเทศ หรือ เป็นกรอบในการปกครองประเทศนั่นเอง มีทั้งแบบลายลักษณ์อักษร เช่น ของอเมริกา, ไทย, ญี่ปุ่น ฯลฯ หรือแบบไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่เป็นจารีตประเพณีที่ถือปฏิบัติสืบมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน เช่น ของอังกฤษ เป็นต้น

โดยหลักการสำคัญของรัฐธรรมนูญ อำนาจอธิปไตยต้องเป็นของประชาชน จึงจะถือได้ว่าเป็นรัฐธรรมนูญในระบอบประชาธิปไตยโดยแท้จริง เพราะในบางประเทศ หรือแม้แต่รัฐธรรมนูญของไทยฉบับก่อน ๆ ก็มีได้เป็นรัฐธรรมนูญเพื่อประชาชน หากแต่ถูกใช้เป็นเครื่องมือ เพื่อแสดงความชอบธรรมในการดำเนินงานของผู้ปกครองเผด็จการในยุคนั้นเท่านั้น

หลักการประชาธิปไตย จากการพัฒนากระบวนการประชาธิปไตยในอดีตที่สั่งสมมาจนถึงปัจจุบัน สรุปได้เป็นหลักการที่สำคัญดังนี้คือ

1. ความเสมอภาค (Equalitarianism) เป็นหลักการพื้นฐานในการดำรงชีวิตของมนุษย์เพื่อเอาตัวรอดจากการถูกครอบงำ หรือ เอาเปรียบโดยอ้างสิทธิอำนาจเหนือเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน เช่น ในประวัติศาสตร์ของอังกฤษ “กฎบัตรแมกนาคาร์ตา” (Magna Carta) เป็นสัญญาาระหว่างขุนนางที่ต้องการลดอำนาจกษัตริย์ของกษัตริย์ลง แม้กระทั่งถึงสงครามกลางเมืองของอังกฤษระหว่าง ค.ศ.1642 – 1651 หรือการปฏิวัติในอังกฤษระหว่างรัฐสภาและกษัตริย์ คือ พระเจ้าเจมส์ที่ 2 เรียกว่า “การปฏิวัติอันทรงเกียรติ (The Glorious Revolution) ทำให้เกิด พระราชบัญญัติว่าด้วยสิทธิของพลเมือง (Bill of Right) ขึ้นในปี ค.ศ.1689 ก็เป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นถึงพลังที่ต้องการความเสมอภาคของผู้ค้ำอักษาส ซึ่งโค่นเอาเปรียบมาเป็นเวลานาน เพื่อให้เกิดความเป็นธรรมในสังคม

โทมัส ฮอบส์ (Thomas Hobbs) ได้ชี้ให้เห็นว่า มนุษย์เราทุกคนพึงอยู่ในสังคมด้วยความเสมอภาคเท่าเทียมกัน เพราะหาก่อนที่คนเราจะเข้ามาอยู่ร่วมกันในสังคม เราก็เคยอยู่โดยลำพังในป่าเขา ต่างมีอิสระและเป็นไทยโดยสมบูรณ์ด้วยกันทุกคน การเข้าอยู่ร่วมกันในสังคมก็เพียงเพื่อให้มีความปลอดภัยและสะดวกสบายมากขึ้น ทั้งนี้ โดยสัญญาว่าจะมอบอธิปไตย อันเป็นอิสระของแต่ละคนให้แก่ผู้ปกครอง เพื่อดูแลให้ที่สมาชิกสามารถคงอธิปไตยของตนได้โดยดี และมีสันติภาพในสังคม นับเป็นครั้งแรกที่มีการยืนยันว่าอธิปไตยของแผ่นดินมาจากประชาชน และมีนัยถึงความเสมอภาคเท่าเทียมกันของพลเมือง ความเสมอภาคจึงถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของสิทธิและเสรีภาพ

2. ความเป็นอิสระเสรี (Libertarianism) ในระบอบประชาธิปไตย เสรีภาพเป็นสิทธิของประชาชนในการดำเนินชีวิตอย่างอิสระ ภายในขอบเขตของกฎหมาย เห็นได้จากการต่อสู้ในอดีต (การโค่นล้มระบบกษัตริย์ในอังกฤษ) จนมีการประกาศหลักการเรื่องสิทธิเสรีภาพขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษรครั้งแรกของโลก คือ พระราชบัญญัติว่าด้วยสิทธิ (Bill of Rights) ซึ่งหมายถึงสิทธิของพลเมือง ที่จะดำเนินการปกครองแผ่นดินโดยอิสระเสรี นับตั้งแต่นั้นความคิดเรื่องสิทธิเสรีภาพของ

พลเรือนก็ได้แพร่กระจาย โดยนักปรัชญาสมัยนั้น คือ จอห์น ล็อก (John Lock) ค.ศ. 1690 ได้ระบุ เป็นสิทธิเสรีภาพที่ใช้สืบเนื่องมาจนปัจจุบัน เช่น สิทธิในทรัพย์สิน, สิทธิในการได้รับการคุ้มครอง ตามกฎหมาย, สิทธิในการพูด, เขียน, การรวมกลุ่มทางการเมือง ฯลฯ เป็นต้น

หลักการอิสระเสรีได้ก่อให้เกิดสิทธิและเสรีภาพในระบอบประชาธิปไตย อันเป็น คุณสมบัติของประชาชน แสดงให้เห็นถึงความทัดเทียมกันของสมาชิกในสังคม นอกจากนั้นความ มีอิสระเสรียังทำให้เกิดการค้นพบใหม่ ๆ เกิดความคิดแปลก ๆ ที่ก้าวหน้า เกิดความเจริญก้าวหน้า ทั้งทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และการสั่งสมของความรู้ที่ได้รับสืบทอดกันมาจากความคิดที่ เป็นอิสระนี้เองที่ทำให้ระบอบประชาธิปไตย มีความมั่นคง และดำรงสืบต่อมาได้จนปัจจุบัน

3. เหตุผลนิยม (Rationalism) จากอดีต อารยะธรรมของโลกตกอยู่ภายใต้การเชื่อฟัง การ ขอมทำตามอำนาจของผู้ปกครอง ตลอดมาทั้งทางด้านศาสนา, การเมือง, การปกครอง, การดำเนิน ชีวิต นับเป็นพันปีจนถึง ยุคของการรู้แจ้ง (Enlightenment) ในยุโรป ซึ่งมนุษย์ต้องการหลุดพ้น จากอำนาจการครอบงำของผู้ปกครอง โดยไร้เหตุผล อันเนื่องจากความขัดแย้งทางศาสนาที่ครอบ งามนุษย์มานาน ไม่ยอมรับคำสั่งสอนที่มลายปราศจากเหตุผลและข้อเท็จจริงอีกต่อไป ต้องการ ความจริงจึงเป็นสาเหตุที่ต้องนำหลักเหตุผลมาใช้เป็นวิธีการในการค้นหา แม้เหตุผลจะไม่สามารถ ค้นหาความจริงได้ทั้งหมด แต่การมีเสรีภาพทางความคิด ได้ทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในสังคม ยุโรปเป็นอย่างมากและพัฒนาไปเป็นคุณสมบัติใหม่ของชาวยุโรปมาจนบัดนี้

การสั่งสมความรู้ มีการถกเถียงอย่างลึกซึ้งและต่อเนื่องเป็นระยะเวลาอันยาวนาน จากหลักเหตุผลนิยมนี้เองที่ทำให้ระบอบประชาธิปไตยสามารถตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลง หรือ ปัญหาของสังคมได้ทุกรูปแบบ แม้สภาพแวดล้อม หรือ องค์ประกอบภายนอกของแต่ละ ประเทศที่ใช้ระบอบนี้จะแตกต่างกันเป็นอย่างมากก็ตาม โดยหลักการยังคงเป็นประชาธิปไตยด้วย กันทั้งสิ้น และหลักเหตุผลนิยมนี้ยังสามารถตอบสนองความต้องการแก้ไขปัญหา เพิ่มศักยภาพใน ระบอบการปกครองสามารถรื้อโครงสร้างการปกครองแบบประชาธิปไตยให้ยั่งยืนสืบต่อไปได้โดยไม่ แตกสลายเหมือนระบอบการปกครอง รูปแบบอื่น

4. หลักศีลธรรมนิยม (Moralism) จากความเชื่อของศาสนาคริสต์ ที่เชื่อว่ามนุษย์เป็นบุตร พระเจ้าทุกคนจึงเป็นพี่น้อง (Fatherhood of God and Brotherhood of men) จึงเกิดพันธกิจ (mission) ที่ต้องช่วยเหลือกัน แล้วพัฒนาจากความศรัทธาทางศาสนาของปัจเจกบุคคลมาเป็นความ

รับผิดชอบ ช่วยเหลือแก้ปัญหาในสังคมภายใต้กรอบของเหตุผล ความเป็นธรรมและยุติธรรมในระบบประชาธิปไตย

ลักษณะสำคัญของประชาธิปไตยในแง่หลักการและอุดมการณ์ จากคำนิยามและคำอธิบายของรัฐศาสตร์และเข้ตำราต่าง ๆ จะเห็นหลักการของประชาธิปไตยที่ส่วนมากเห็นว่าสำคัญมีดังนี้

1. ประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย เป็นผู้ทรงอำนาจอิสระสูงสุด
2. รัฐบาลได้อำนาจจากประชาชนหรือโดยความยินยอมของประชาชน
3. ในประเทศขนาดใหญ่ในสมัยใหม่ที่ต้องใช้ประชาธิปไตยทางอ้อมนั้นจะต้องมีการเลือกตั้งผู้แทนและพนักงานของรัฐอย่างบริสุทธิ์ยุติธรรม โดยประชาชนสามารถใช้สิทธิเลือกตั้งได้อย่างอิสระ

4. สถาบันทางการเมืองที่ทำหน้าที่ตัดสินใจทางการเมืองหรือวางนโยบายสาธารณะต้องตั้งขึ้นด้วยวิถีทางแห่งการแข่งขันเพื่อให้ได้รับคะแนนเสียงเห็นชอบจากประชาชน

5. ประชาชนต้องมีส่วนร่วมในการปกครองประเทศตลอดเวลาผ่านกลไกต่าง ๆ หรือใช้สิทธิที่จะแสดงบทบาทต่าง ๆ โดยตรง

6. รัฐบาลต้องรับผิดชอบต่อประชาชน ประชาชนมีสิทธิติชมควบคุมการทำงานของรัฐบาลตลอดเวลา และมีสิทธิเปลี่ยนแปลงตามวิธีการที่กำหนดไว้

7. อำนาจในการปกครองประเทศต้องไม่อยู่ในกำมือของคนคนเดียวหรือกลุ่มเดียว ต้องมีการแบ่งอำนาจปกครองประเทศอย่างน้อยในระดับหนึ่ง

8. รัฐบาลต้องมีอำนาจจำกัด มีการแบ่งและกระจายอำนาจ มีการตรวจสอบ และถ่วงดุลหรือคานอำนาจซึ่งกันและกัน

9. หน้าที่หลักของรัฐบาลคือการส่งเสริมปัจเจกชน เสรีภาพ ความเสมอภาค ภราดรภาพของพลเมือง

10. การตัดสินใจสำคัญต้องเป็นไปตามเสียงฝ่ายข้างมาก โดยคำนึงถึงสิทธิของฝ่ายข้างน้อย

11. ประชาชนมีความเสมอภาคกันในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะความเสมอภาคในสายตาของกฎหมาย และความมีโอกาสเท่าเทียมกันในด้านต่าง ๆ ทุกคนมีศักดิ์ศรี และไม่มีอภิสิทธิ์เหนือผู้อื่น

12. ประชาชนมีสิทธิเสรีภาพต่างๆ อย่างกว้างขวางโดยรัฐบาลให้หลักประกัน และคุ้มครองการใช้สิทธิเสรีภาพเหล่านั้นอย่างน้อยในสิทธิเสรีภาพพื้นฐานที่สำคัญ

13. ประชาชนต้องมีอิสระในการพูด การพิมพ์ การแสดงความคิดเห็นการร่วมชุมนุม การตั้งพรรคการเมือง เพื่อให้สามารถมีส่วนร่วมในการปกครองประเทศได้จริงและอย่างมีข้อมูลข่าวสาร

14. รัฐบาลต้องใช้หลักการปกครองโดยกฎหมาย หรือหลักนิติธรรม ไม่ใช่อำนาจตามอำเภอใจ เช่น บุคคลจะถูกจับกุมคุมขังหรือถูกลงโทษได้ก็เฉพาะเมื่อกฎหมายกำหนดว่ามีความผิด และจะต้องได้รับพิจารณาโดยรวดเร็วอย่างเปิดเผยโดยคณะตุลาการที่ไม่ลำเอียง ฯลฯ

อุดมการณ์ประชาธิปไตย

อุดมการณ์ประชาธิปไตย เคารพในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ทุกคนที่มีความเสมอภาคเท่าเทียมกัน มีความสามารถในการดูแลปกครองตนเอง มีสิทธิและเสรีภาพในการดำเนินชีวิต โดยเสมอภาค

สิทธิ หมายถึง อำนาจอันชอบธรรมหรือความสามารถที่จะกระทำการได้โดยชอบธรรม สิทธิของบุคคลหรือกลุ่มบุคคลเป็นสิ่งที่ได้รับการยอมรับโดยธรรมเนียมประเพณี หรือกฎหมาย เพราะฉะนั้นอำนาจอื่น แม้กระทั่งอำนาจของรัฐจะก้าวก่ายสิทธิของบุคคลไม่ได้

: สิทธิส่วนบุคคล เช่น เสรีภาพในร่างกาย การแต่งกาย การประกอบอาชีพ การเดินทาง การสมรส การหย่าร้าง ฯลฯ แต่ทั้งนี้ต้องอยู่ในกรอบของกฎหมายด้วย

: สิทธิในทรัพย์สิน ทุกคนมีสิทธิมีทรัพย์สินเป็นของตัวเอง ใครจะแย่งชิงมิได้ รัฐต้องทำหน้าที่ป้องกันภัยอันจะเกิดต่อทรัพย์สินของประชาชนภายในด้วย

: สิทธิที่จะได้รับการคุ้มครองตามกฎหมาย หากต้องตกเป็นผู้ต้องหาบุคคลย่อมมีสิทธิรับทราบข้อกล่าวหาจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ รวมถึงรับทราบสิทธิที่จะสามารถกระทำได้ เช่น ขอบพินายเพื่อรับคำปรึกษา หรือ ผลัดคำให้การและที่สำคัญที่สุด คือ บุคคลจะต้องไม่ถูกลงโทษถึงแก่ชีวิต เสขิอระภาพ หรือ เสขิทรัพย์สิน โดยปราศจากการพิจารณาตามขบวนการแห่งกฎหมาย

: สิทธิของพลเมือง (Civil Right) คือ ความเสมอภาคทางการเมือง เช่น สิทธิการเป็นพลเมือง, การลงคะแนนเสียง และสิทธิที่จะได้รับการคุ้มครองโดยกฎหมาย เท่าเทียมกันในแง่ของโอกาส และศักดิ์ศรี

เสรีภาพ หมายถึง ความมีอิสระในการกระทำใดๆ ได้ตามความปรารถนาแต่มีขอบเขตจำกัดว่าการกระทำนั้น ๆ ต้องไม่ละเมิดกฎหมายหรือสิทธิของบุคคลอื่น เช่น

: เสรีภาพในการพูด การพิมพ์ โฆษณา และการเขียน หากไม่หยาบคายลามก ดูถูก หมิ่นประมาท หรือละเมิดสิทธิของผู้อื่นก็สามารถทำได้

: เสรีภาพในการนับถือศาสนา บุคคลมีเสรีภาพในการเลือกนับถือศาสนาได้ตามความศรัทธา หากแต่คำสอนศาสนานั้นต้องไม่ขัดกับหลักของกฎหมาย และศีลธรรมอันดีของคนในสังคมนั้น ๆ หากแต่ในบางประเทศ เช่น สหรัฐอเมริกา (ซึ่งมีความเป็นประชาธิปไตยสูงมาก) การหลีกเลี่ยงกฎหมายของประเทศ เพราะขัดกับหลักคำสอนของศาสนาถือว่าเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมาย ไม่ต้องรับโทษ

: เสรีภาพในการรวมกลุ่ม อาจจัดตั้งเป็นสมาคมเพื่อวัตถุประสงค์ใดที่ไม่ขัดต่อกฎหมายก็ได้ แต่ต้องไม่เป็นอันตราย

หรืออุปสรรคต่อประโยชน์ของคนโดยรวม หรือจะเป็นการรวมกลุ่มกัน เพื่อเสนอหรือเรียกร้องให้รัฐบาลดำเนินการในเรื่องใดที่อยู่ในขอบเขตของกฎหมาย ชุมนุมโดยสงบและปราศจากอาวุธก็สามารถทำได้

สิทธิเสรีภาพของประชาชนคนไทยขณะนี้ตามรัฐธรรมนูญฉบับปี 2540 ได้ระบุไว้อย่างชัดเจน เพื่อให้ประชาชนได้รับทราบถึงหน้าที่และขอบเขตของคนในการดำเนินชีวิต เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและสังคมโดยรวม เกิดความเสมอภาค ยุติธรรมขึ้นตามหลักการของประชาธิปไตยที่สมบูรณ์

ความเสมอภาค เป็นหลักสำคัญประการหนึ่งของระบอบประชาธิปไตย เหตุเพราะเมื่อมนุษย์เกิดมาย่อมมีศักดิ์ศรีและความเท่าเทียมกันในความเป็นคนโดยกำเนิด หากมาแปรเปลี่ยนไปเมื่อเข้าสู่สังคม มีการแบ่งชนชั้นวรรณะในบางประเทศ เป็นการ ริดรอนสิทธิพื้นฐานของความเป็นคน ในการปกครองระบอบประชาธิปไตยมีหลักแห่งความเสมอภาคดังนี้คือ

: ความเสมอภาคทางการเมือง บุคคลย่อมมีสิทธิในการเข้าร่วมในกิจกรรมทางการเมืองเท่าๆ กัน เช่น สิทธิในการออกเสียงเลือกตั้งเมื่ออายุถึงเกณฑ์, สิทธิในการรับสมัครเลือกตั้ง เมื่อมีคุณสมบัติครบตามหลักเกณฑ์ นอกจากนี้ทุกคนยังมีความเสมอภาคกันในการออกเสียงเลือกตั้ง คือ มีคนละ 1 เสียงโดยเท่าเทียมกัน

: ความเสมอภาคของกฎหมาย บุคคลย่อมได้รับการปฏิบัติด้วยกฎหมายอย่างเสมอภาคกัน เช่น เมื่อกระทำผิดก็ต้องได้รับโทษอย่างเดียวกัน ได้รับการคุ้มครองจากกฎหมายโดยเท่าเทียมกัน เป็นต้น

: ความเสมอภาคในโอกาส บุคคลพึงมีโอกาสนในสังคมโดยเท่าเทียมกัน เช่น โอกาสในการศึกษาหาความรู้ โดยการใช้ความสามารถในการประกอบอาชีพ โอกาสในการแสวงหาความเจริญก้าวหน้าในชีวิต เพื่อเลื่อนสถานภาพทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมของตน

: ความเสมอภาคทางเศรษฐกิจ มิได้หมายถึง ทุกคนต้องมีรายได้เท่าเทียมกัน หากแต่หมายถึง ทุกคนควรมีความใกล้ชิดเคียงกันในฐานะของเศรษฐกิจ ควรมีการกระจายรายได้ (Income distribution) ที่เป็นธรรมและทั่วถึงกัน ไม่เกิดช่องว่างทางสังคมระหว่างคนรวยกับคนจนมากเกินไป จนเกิดการแบ่งชนชั้นอันมีจุดมุ่งหมายของระบอบประชาธิปไตย รวมทั้งควรมีความมั่นคงในทางเศรษฐกิจ (Economic Security) อย่างเพียงพอ เพื่อไม่ให้เกิดความกังวลในการประกอบอาชีพ จนไม่มีเวลาสนใจเรื่องอื่นรอบตัว โดยเฉพาะเรื่องทางการเมือง ซึ่งเกี่ยวพันกับผลประโยชน์ของคนโดยรวมในสังคม

: ความเสมอภาคทางสังคม บุคคลพึงมีศักดิ์ศรีในความเป็นมนุษย์โดยเท่าเทียมกัน ไม่ควรมีการแบ่งแยกชนชั้น, สีผิว, วรรณะ ฯลฯ อันจะเป็นการกีดกันเสรีภาพของความเป็นคนในสังคมโลก

ในความเป็นจริง แม้หลักสิทธิและเสรีภาพและความเสมอภาคจะเป็นเรื่องสำคัญในระบบการปกครองแบบประชาธิปไตย แต่ในทางปฏิบัติความเสมอภาคย่อมเกิดขึ้นได้โดยยาก จะเป็นไปได้ในทางการเมืองเสียเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากสามารถกำหนดได้เป็นลายลักษณ์อักษรเน้นรูปธรรมได้ การปฏิบัติย่อมชัดเจนกว่า แต่ในทางเศรษฐกิจ และสังคม การกระจายรายได้ โอกาสในการศึกษา โอกาสในการเลือกประกอบอาชีพ หนทางสู่ความก้าวหน้าของผู้ยากไร้ย่อมเป็นไปได้ยากกว่าคนร่ำรวยซึ่งมักมีการศึกษาสูง โอกาสทางเศรษฐกิจ สังคม และทางการเมืองจึงมีมากกว่า ถือเป็นชนกลุ่มน้อย ชนชั้นผู้นำ (elite) และชนชั้นปกครองในสังคม ซึ่งมีโอกาสแสวงหาผลประโยชน์และความก้าวหน้าได้ยิ่งขึ้นไป ความแตกต่างระหว่างชนชั้นก็ยิ่งห่างมากขึ้น จึงเกิดการเรียกร้องขึ้นว่า “ถ้าประเทศใดต้องการจะทำให้ประชาธิปไตยมีความหมายและเป็นประโยชน์ต่อคนส่วนใหญ่ตามอุดมการณ์ประชาธิปไตยที่แท้จริงแล้ว ก็จะต้องเน้นเรื่องความเสมอภาคทางด้านสังคมและเศรษฐกิจด้วย”

วิถีชีวิตแบบประชาธิปไตย แม้รูปแบบการปกครอง รวมทั้งอุดมการณ์ทางการเมืองของประเทศ จะเป็นประชาธิปไตยแล้วก็ตาม หากวิถีชีวิตของคนในสังคมยังไม่เอื้อต่อระบอบการปกครองในรูปแบบนี้ ความเป็นประชาธิปไตยที่มุ่งหวังว่าจะสามารถแก้ปัญหาพร้อมทั้งสร้างความ

เจริญก้าวหน้าให้กับคนในสังคม ตลอดจนประเทศชาติให้พัฒนายั่งยืนตลอดไปคงเป็นไปได้โดยยาก จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่วิถีชีวิตของคนในสังคมจะต้องเป็นไปในรูปแบบดังนี้คือ

1. **เคารพในหลักเหตุผล และยึดหลักประสบการณ์ที่สมเหตุสมผล (Rational Empiricism)** ประชาชนต้องมีความเคารพเชื่อมั่นในเหตุผลบนพื้นฐานของความเป็นจริง และปฏิบัติตามหลักการนั้นๆ อย่างจริงจัง ใช้ความคิด เพราะความเป็นประชาธิปไตยนั้น เชื่อมมั่นในศักยภาพของความเป็นคนว่าสามารถคิดหรือทำในสิ่งที่ ถูกต้อง เหมาะสม ไม่หลงเชื่อคำชักชวน หรือ คนหมุมมากพากันไปโดยไม่มีการไตร่ตรอง ตลอดจนความเชื่อ หรือความคิดในสมัยหนึ่งที่ว่าถูกต้องแล้วอาจเปลี่ยนแปลงกลายเป็นสิ่งที่ผิดก็ได้ เมื่อเวลาหรือสภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไปสู่ที่แท้จริงแน่นอน คือ หลักของความมีเหตุผลบนพื้นฐานของความเป็นจริงนี่เองที่จะคงอยู่ และใช้เป็นแนวคิดของประชาชนในระบอบประชาธิปไตยได้ตลอดไปสามารถพิสูจน์ได้ และประชาชนต้องเคารพในเหตุผลของความจริงนั้น รวมทั้งยอมอดทนต่อความเห็นที่แตกต่างของผู้อื่น ยอมรับฟังความเห็นที่แตกต่างไปจากความเห็นของตนได้ ไม่ศรัทธาบุคคลใดว่าความเห็นจะต้องถูกเสมอไปทุกครั้ง รวมทั้งไม่เคร่งครัดในเรื่องระบบอาวุโส (Seniority) ว่าผู้ใหญ่ที่มีประสบการณ์จะต้องถูกต้องเสมอไป ใช้เหตุผลเป็นหลักในการพิจารณา

2. **การรู้จักประนีประนอม (Compromise)** ความเป็นประชาธิปไตย ยึดหลักเคารพในความสามารถของมนุษย์, ความคิดที่มีเหตุผล, ดังนั้น การยอมรับฟังตลอดจนมีความอดุ้มอต่ขต่อทัศนะของผู้อื่นที่แตกต่างไปจากตนโดยความสงบ ไม่ใช้ความรุนแรง แก้ไขข้อขัดแย้งโดยสันติ รู้จักการประนีประนอม จึงเป็นพื้นฐานที่สำคัญอีกประการหนึ่งของวิถีชีวิตแบบประชาธิปไตย เพราะ “ปรัชญาประชาธิปไตยโดยพื้นฐานไม่ปรารถนาการใช้กำลัง และการล้มล้างด้วยวิธีการรุนแรง เพราะถ้ามีการใช้กำลังรุนแรงแล้ว ก็แสดงให้เห็นว่ามนุษย์ไม่มี หรือไม่ใช่เหตุผล ซึ่งก็ขัดกับหลักความเชื่อขั้นมูลฐานของประชาธิปไตยที่ถือว่ามนุษย์มีเหตุผล”

3. **มีระเบียบวินัย** ในทุกสังคมต้องมีหลักเกณฑ์ในการอยู่ร่วมกัน เพื่อความสงบสุขทุกคนต้อง “ปฏิบัติตามกฎหมายบ้านเมืองอย่างสม่ำเสมอ และช่วยทำให้กฎหมายของบ้านเมืองมีความศักดิ์สิทธิ์โดยไม่ยอมให้ผู้ใดมาละเมิดตามอำเภอใจ” หากกฎหมายที่ใช้อยู่ไม่เป็นธรรมก็สามารถเรียกร้องให้มีการแก้ไขได้ แต่มิใช่ฝ่าฝืนเพราะหากทุกคนในสังคมสามารถทำทุกอย่างได้ตามใจโดยไม่มีระเบียบวินัย ไม่มีกฎเกณฑ์ หรือ กฎหมาย รองรับสังคมย่อมวุ่นวายเดือดร้อน เกิดการเอารัดเอาเปรียบของผู้เหนือกว่าเกิดสภาพสังคมแบบ อนาธิปไตย (Anarchy) สังคมไม่มีข้อมีแป

ไม่มีรัฐบาล หรือ ผู้ปกครองที่มีอำนาจในการจัดระเบียบสังคม ระเบียบวินัยจึงเป็นหลักฐานสำคัญยิ่งของการปกครอง ระบอบประชาธิปไตย เพื่อให้สังคมสงบสุข ยุติธรรม และประชาชนมีความเท่าเทียมกัน

4. มีความรับผิดชอบต่อส่วนรวม (Public spirit) เมื่ออำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชน และรัฐบาลเป็นตัวแทนในการบริหารงานประเทศแทนประชาชน ผลงานของรัฐบาล ตลอดจนสมบัติโดยส่วนรวม อันเป็นของสาธารณะ ย่อมเป็นของปวงชนไปด้วยเช่นกัน จิตสำนึกของความ เป็นเจ้าของย่อมทำให้เกิดความรับผิดชอบ ช่วยกันรักษาสິงต่าง ๆ เหล่านี้ ตลอดจนยินดีเข้าเป็น ส่วนร่วมในการจัดการเพราะสังคมเป็นส่วนรวมของทุกคน โดยเฉพาะการเมืองในระบบ ประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม (Participation Democracy) เป็นเรื่องที่มีความสำคัญ และเกี่ยวข้องกับ สภาพชีวิตที่ดีของประชาชนทั้งประเทศ การมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน จึงเป็นเรื่อง ที่ควรให้ความสนใจ และดำเนินการต่อไปอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้ระบอบการปกครองแบบ ประชาธิปไตย มีความ ก้าวหน้ายิ่งขึ้น มีรากฐานที่มั่นคง โดยใช้จิตสำนึกการมีส่วนร่วมในทาง การเมืองให้เป็นวิถีชีวิตของคนในสังคมให้จงได้

5. การเคารพในความเป็นคน อันสืบเนื่องจากหลักสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคของ คนในสังคมว่าทุกคนเกิดมาเท่าเทียมกัน มีศักดิ์ศรีของความเป็นคน มีสิทธิและเสรีภาพที่จะดำเนิน การใดๆ ภายในขอบเขตของกฎหมาย แม้ทุกคนเกิดมาต่างกัน แต่เท่าเทียมกันในโอกาส มีความ สามารถตามบทบาทของตน มีศักดิ์ศรีจะคู่มั่นข่มเหงกันไม่ได้

หนังสืออ่านประกอบบทที่ 1, บทที่ 2

- กมล สมวิเชียร. ศาสตร์แห่งรัฐ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เกลิ็ดไทย, 2517.
- จิร โชค (บรรพต) วีระสัย. รัฐศาสตร์ทั่วไป. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2543.
- จิร โชค (บรรพต) วีระสัย. สังคมวิทยาการเมือง. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2538.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช. อนาคตการเมืองไทย. กรุงเทพฯ: พี. เพรส, 2541.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช. “รัฐ”. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2541.
- ประจักษ์ พันธุ์เพชร. การเมืองการปกครองไทย: มิติประวัติศาสตร์และสถาบันทางการเมือง. กรุงเทพฯ: มายด์ พับลิชชิ่ง, 2543.
- ลิขิต ชีรเวคิน. การเมืองการปกครองของไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2541.
- สุขุม นวลสกุล. การเมือง การปกครองของไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2542.
- สิทธิพันธ์ พุทธหูน. ทฤษฎีพัฒนาการเมือง. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2544.
- อมร รักษาศักดิ์. การเมือง การปกครองตามรัฐธรรมนูญ ฉบับประชาชน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ วี.เจ. พรินติ้ง, 2544.
- อานนท์ อากาภิรม. รัฐศาสตร์เบื้องต้น. กรุงเทพฯ: โอ. เอสพริ้นติ้ง เฮาส์, 2545.
- อนุก เหล่าธรรมทัศน์. การเมืองของพลเมือง. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2543.